

Розділ І. СТОРІНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 631.6.02.(477): «1861–1914»

О.П. Реєнт
(м. Київ)

ХЛІБНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ В ДОБУ КАПІТАЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ (1861–1914 рр.)

Стаття присвячена дослідженню хлібних ресурсів України у другій половині XIX – на початку XX ст., їх місцю в розвитку економічних процесів у регіоні. У дослідженні проаналізовано чинники, що так чи інакше впливали на обсяги хлібних ресурсів на українських землях в досліджуваній період.

Статья посвящена исследованию хлебных ресурсов Украины во второй половине XIX – начале XX века, их месту в развитии экономических процессов в регионе. В исследовании проанализированы факторы, так или иначе влияли на объемы хлебных ресурсов на украинских землях в исследуемый период.

Article is devoted to grain resources of Ukraine in the second half of XIX – early XX century., their place in the development of economic processes in the region. The investigation analyzes the factors that somehow affect the amount of grain resources in the Ukrainian lands during this period.

Обсяги хлібних ресурсів визначаються багатьма чинниками, серед яких дуже важливу роль відіграють розміри посівних площ, родючість ґрунтів та досягнення у царині культури землеробства. За останнім показником у другій половині XIX – на початку XX ст. попереду всіх у світовому землеробстві були країни Західної Європи. Сільські господарі цих держав створили широку мережу кооперативів для збуту на ринках своєї продукції, вдало використовували передову сільськогосподарську техніку й мінеральні добрива, завдяки чому мали найбільші у світі врожаї. Останнє яскраво демонструють дані Римського міжнародного агрокультурного інституту, що містяться у табл. 2.1.

Дані таблиці засвідчують, що за врожайністю країни Західної Європи і Російська імперія перебували на діаметрально протилежних позиціях. Погектарний збір пшениці у Франції переважав урожай в європейській частині Російської імперії на 106%, у Німеччині – на 212, у Великій Британії – на 230, у Бельгії – на 271, у Данії – на 358%. Майже аналогічні співвідношення у врожайності стосуються й інших зернових культур.

Таблиця 2.1

**Середній збір п'яти головних зернових культур з гектара у країнах
хлібного виробництва за 1905–1914 рр. (у квінталах)¹**

Країна	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес	Кукурудза
Данія	30,2	16,6	21,6	17,7	–
Бельгія	24,5	21,9	27,4	24,2	–
Голландія	23,9	17,3	26,2	21,4	–
Велика Британія	21,8	18,3	19,2	18,4	–
Німеччина	20,6	17,2	20,0	19,4	–
Швеція	20,6	14,7	15,7	13,9	–
Норвегія	16,5	16,6	18,2	15,6	–
Франція	13,6	10,7	13,4	12,7	11,8
Австрія	13,4	13,3	14,5	12,3	12,3
Японія	13,0	–	15,8	16,3	16,2
Канада	12,8	11,2	15,6	13,3	35,6
Угорщина	12,4	11,4	13,0	10,9	16,1
Румунія	11,5	8,5	9,8	8,6	12,3
Болгарія	10,4	9,8	11,1	8,3	11,3
США	9,9	10,1	13,4	10,6	16,8
Італія	9,7	11,0	8,4	10,1	14,8
Іспанія	8,7	8,4	10,9	7,9	14,4
Індія	7,7	–	–	–	–
Австралія	7,6	7,6	10,7	8,7	17,7
Аргентина	6,9	–	–	9,3	14,1
Європ. Росія	6,6	7,3	8,1	7,5	10,8
Азіатська Росія	6,3 – 6,9	5,6 – 6,8	6,5 – 8,2	7,5 – 7,8	8,5 – 10,8

Однак спочатку розглянемо світові ресурси пшениці, яка протягом тривалого часу була і залишається головним хлібним продуктом міжнародного обміну. Світовий урожай пшениці в 1908 р. становив 5373 млн пудів, а по окремих країнах, що були найбільшими експортерами цієї хлібної культури, розподілявся в 1905–1908 рр., як видно з табл. 2.2, наступним чином:

Таблиця 2.2

**Урожай пшениці в головних країнах хлібного виробництва
в 1905–1907 і в 1908 рр. (тис. пудів)²**

Країна	Середній збір за 1905–1907 рр.	Урожай 1908 р.
США	1 098 936	1 122 513
Російська імперія	915 445	946 178
Канада	178 742	194 593
Балканські країни	298 831	282 648
Аргентина й інші країни регіону Ла-Плати	293 338	304 008

Австралія і Нова Зеландія	114 067	130 190
Індія	546 237	348 410
Угорщина	287 405	254 009
Загалом	3 733 001	3 582 549

Дані таблиці свідчать про лідерство США у виробництві головного експортного хлібного продукту – пшениці. У 1908 р. фермери США виростили 1 122 513 тис. пудів пшениці, що становило близько 21% світового збору даної культури. Ця цифра сповна відображає експортні можливості американського сільського господарства, особливо з урахуванням того, що чисельність населення цієї країни була на той час майже вдвічі меншою, ніж у Російській імперії. У великих обсягах могли експортувати пшеницю такі країни, як Канада, Аргентина, Австралія, населення яких на початок XX ст. становило лише: Австралія – до 4 млн, а Аргентина – близько 7 млн осіб³.

У наступні роки світовий збір пшениці продовжував збільшуватися, досягши рекордного рівня у 1909–1910 рр. Останнє підтверджується статистичними обчисленнями табл. 2.3, складеної на основі ретельного зіставлення офіційних і приватних даних різних країн.

Таблиця 2.3

Світовий збір пшениці у 1907–1910 рр. (млн пудів)⁴

Країна, континент, світовий збір	1907 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.	Середній збір за 1907–1910 рр.
США	1 094 150	1 141 240	1 276 545	1 204 259	1 179 048,5
Російська імперія	848 498	946 188	140 5871	1 389 383	1 147 485
Європа	2 882 483	3 016 440	3 571 255	3 568 821	3 259 750
Світовий збір	5 353 711	5 392 840	6 320 660	6 332 631	5 849 961

Дані таблиці відображають зростаючі можливості забезпечення населення земної кулі головним хлібним продуктом – пшеницею.

По-перше, за чотири роки світове виробництво пшениці зросло на 978 920 тис. пудів. Це сталося переважно завдяки щедрим врожам у США, рекордному збору цієї культури в Російській імперії у 1909–1910 рр. та почасти в ряді інших країн. Сумарний урожай пшениці у США і Російській імперії за ці роки становив близько 39,8% від усього світового збору.

По-друге, попри рекордні врожаї у Російській імперії у 1909–1910 рр., за середнім збором пшениці за чотири роки були попереду США.

По-третє, найкраще була забезпечена пшеницею Європа, у країнах якої середній збір за чотири роки становив 55,72% світового врожаю.

Зрештою, слід відзначити, що країни Західної Європи ще й завозили пшеницю та продукти її переробки у величезних кількостях з інших континентів. Останнє зайвий раз свідчить про високий життєвий рівень населення цих країн, його фінансові можливості.

У 1911 р. світовий збір пшениці зменшився до 5789 млн пудів, у 1912 р. зріс до 6158, а в 1913 р. досяг рекордного рівня – 6540 млн пудів⁵.

Напередодні Першої світової війни світовий збір пшениці розподілявся, за англійськими джерелами, зокрема The London Grain, Seed and Oil Reporter, по континентах, як видно з табл. 2.4, таким чином:

Таблиця 2.4

**Розподіл світового виробництва пшениці по континентах
у 1913 – 1914 рр. (тис. кварталів)⁶**

Континент	1913 р.	1914 р.
Європа	282 875	246 383
Америка	143 030	157 728
Азія	50 122	43 413
Африка	10 424	9093
Австралія і Нова Зеландія	13 672	4110
Загалом	500 123	460 727

З таблиці видно, що головним виробником пшениці, як і раніше, залишалася Європа – 56,56% світового врожаю у 1913 р. і 53,47% у 1914 р. Друге місце посів Американський континент – 28,60 і 34,23% світового збору. Проте його частка у світовому виробництві пшениці у 1914 р. вже перевищила третину врожаю. Як і раніше, найбільше пшениці вирощувалося у США й Російській імперії – 214 984 тис. кварталів у 1913 р., або 42,98% світового виробництва, і 220 686 тис. кварталів у 1914 р., або 47,90% світового збору⁷.

Перша світова війна (1914–1918 рр.) призвела до надзвичайних продовольчих ускладнень в ряді країн Європи і блокування Німеччини з моря англо-французьким флотом. Майже повністю припинився експорт сільськогосподарських продуктів, зокрема й пшениці, у країни Західної і Південної Європи з Російської імперії та країн Балканського регіону. За таких обставин США й експортери з інших держав Американського континенту стали ледве не монополістами у постачанні хліба в Західну Європу. Тим більше, що врожай пшениці у США в 1915 р. становив 126 440 тис. кварталів, в Аргентині – 24 млн, Канаді – 42030 тис. кварталів⁸. Отже, роль американських експортерів пшениці на світовому ринку зросла ще більше.

У забезпеченні людства продовольством величезну роль відігравали й інші хлібні культури – жито, ячмінь, овес, кукурудза тощо. Найбільш докладні, на наш погляд, дані щодо збору п'яти хлібних культур наприкінці XIX – на початку XX ст. подає Арно Шульц, чиновник відділу сільської економії і сільськогосподарської статистики Головного землеробського відомства Російської імперії. У своїй праці, призначеній, зокрема, і для підготовки майбутнього торгового договору з Німеччиною, А. Шульц широко використав статистику міністерства фінансів й міністерства торгівлі і промисловості Російської імперії до 1910 р., а для наступних років дані Beerbohm'a. Наводимо їх у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Світове виробництво п'яти головних хлібних культур (млн пудів)⁹

Рік	Пшениця	Жито	Ячмінь	Кукурудза	Овес
1888	3632	2005	993	3843	2404
1889	3450	1723	925	4105	2233
1890	3597	1951	1044	3076	2281
1891	3792	1580	1071	4070	2480
1892	3958	1917	1113	3381	2324
1893	4151	2212	1228	3378	2320
1894	4254	2338	1223	2450	2635
1895	4138	2157	1209	4344	2886
1896	3967	2161	1192	4523	2688
1897	3673	1845	1077	3470	2529
1898	4676	2072	1166	3601	2311
1899	4335	2460	1154	4269	3054
1900	4349	2553	1154	4309	2906
1901	4559	2194	1243	3537	2620
1902	5122	2500	1454	4907	3302
1903	5,231	2553	1476	4681	2959
1904	4,827	2832	1487	4881	3309
1905	5,407	2433	1487	5320	3225
1906	5591	2287	1697	5838	3225
1907	5186	2463	1672	4985	3341
1908	5218	2543	1672	5234	3418
1909	5924	2767	1935	5431	4058
1910	6194	2669	2016	6233	3892
1911	5748	2584	1964	5054	3455
1912	6472	3019	2039	6390	4188

Обчислення даних таблиці показує, що за 25 років світове виробництво пшениці збільшилося на 78,19%, жита – 50,57%, ячменю – 105,33%, кукурудзи – 66,27%, вівса – на 74,20%. Приріст виробництва пшениці був значно більшим від іншого продовольчого хліба – жита, а серед фуражних найбільшими темпами зростало виробництво ячменю.

У наступному 1913 р. світове виробництво пшениці досягло, як мовилося вище, рекордного рівня – 6540 млн пудів, жита зменшилося до 2980 млн пудів, ячменю зросло до 2155 млн пудів, вівса до 4253 млн пудів, а кукурудзи зменшилося до 5282 млн пудів¹⁰. Загалом світове виробництво п'яти хлібних культур протягом усього 25-літнього періоду, як видно з даних таблиці, неухильно, хоча й з деякими коливаннями, зростало й досягло у 1912 р. 22 108, а в 1913 р. – 21 210 млн пудів. Виробництво чотирьох головних хлібних культур у 1913 р. було рекордним – 15 928 млн пудів, але збір кукурудзи зменшився порівняно з попереднім роком на 1108 млн пудів.

На певну увагу заслуговують хлібні ресурси країн, які конкурували з українськими виробниками на світовому ринку. Для цього наводимо обчислення А.

Шульца за п'ятиліття 1908–1912 рр., які віддзеркалюють виробництво чотирьох головних хлібних культур у табл. 2.6, за даними Римського міжнародного агрокультурного інституту і Beerbohm'a.

Таблиця 2.6

**Виробництво чотирьох головних зернових культур
у країнах-експортерах (млн т)¹¹**

Хліб	Країна	1908 р.	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.
Пшениця	Угорщина	4,1	3,4	4,9	5,2	5,0
	Румунія	1,5	1,6	3,0	2,6	2,4
	Ост-Індія	6,2	7,7	9,7	10,2	10,0
	Канада	3,0	4,5	4,1	5,9	5,6
	США	17,5	20	17,3	16,9	19,6
	Аргентина	5,2	4,2	3,5	3,7	4,5
Жито	Австралія	1,3	1,9	2,6	2,8	2,0
	Німеччина	10,7	11,3	10,5	10,9	11,6
Овес	Німеччина	7,6	9,1	7,9	7,8	8,5
	Канада	4,0	5,7	5,0	5,4	5,9
	США	10,9	14,9	17,1	13,3	20,5
	Аргентина	0,5	0,4	0,8	1,0	1,6
	Австралія	0,4	0,6	–	–	–
Ячмінь	Канада	0,9	1,2	1,0	0,8	1,0
	США	3,6	3,7	3,8	3,5	5,0

Дані таблиці свідчать, що українські виробники стикалися на світовому ринку, не рахуючи власне Росії, з конкуренцією семи країн по пшениці, одній – по житу, п'яти – по вівсу і двох – по ячменю. Ряд інших країн також експортував зернові продукти, але в малих обсягах, що слабо впливало на кон'юнктуру світового ринку. Проте на ринках Близького Сходу Україна зазнавала гострої конкуренції ще й з боку французьких комерсантів.

Щодо хлібних ресурсів Російської імперії, то ситуація на її величезних просторах завжди була неоднозначною. У більшості губерній Росії, Білорусії, Прибалтійського краю та деяких інших регіонів збір зернових відставав від приросту населення. Існували навіть цілковито безхлібні території. За підрахунками сучасних російських дослідників, дві третини губерній європейської частини Російської імперії не могли забезпечити свої продовольчі потреби за рахунок власного виробництва і залежали від привізного хліба¹². Зокрема, дефіцит власного продовольчого зерна в 1911–1915 рр. становив у Тульській губернії 26%, Псковській – 29%, Рязанській – 32%, Гродненській – 34, Віленській – 36%, Смоленській – 36%, Мінській – 37%, Естляндській – 37%, Ліфляндській – 38%, Могильовській – 38%, Костромській – 44%, Вологодській – 50%, Калузькій – 54%, Тверській – 56%, Новгородській – 57%, Ярославській – 57%, Олонецькій – 66%, Архангельській – 77%, Московській – 85%, Петербурзькій – 88%. Забезпечення цих та інших територій хлібом повною мірою залежа-

ло від 18 південних губерній України і Росії, де надлишки продовольчого зерна становили 647,2 млн пудів¹³. Наявність цього надлишку залежала від освоєння нових орних площ у степових районах та почасти зростання врожайності.

Однак напрями перевезення зерна з південних регіонів регулювалися урядовими приписами. Як уже мовилося вище, надходження українського хліба до центральних російських губерній значною мірою блокувалося високими залізничними тарифами. Український хліб вивозився переважно до Царства Польського, Білорусії, Прибалтики і на світовий ринок.

Для докладнішого з'ясування продовольчої ситуації необхідно знати загальні обсяги виробництва зернових та споживання їх чисельно зростаючим населенням. За даними перших дослідників питання, середнє річне споживання чотирьох головних хлібних культур у Російській імперії у 1893–1897 рр. становило 22,1 пуда, а за п'ятиліття 1908–1912 рр. – 23,1 пуда. Душове споживання пшениці протягом першого п'ятиліття становило 3,9 пуда, а другого – вже 5,5 пуда. Дещо збільшилося у зазначені роки й душове споживання ячменю і вівса – на 0,4 і 0,2 пуда, а жита, навпаки, зменшилося на 1,2 пуда¹⁴. Наведені обчислення підтверджуються даними урядових установ. Зокрема, статистики Особливої наради з продовольства підраховали, що середнє річне споживання продовольчих і фуражних зернових культур у Російській імперії на душу населення за тривалий 20-літній період (1893–1914) рр. коливалося від 22,1 до 23,6 пуда¹⁵. Проте у країнах Західної Європи споживання чотирьох головних хлібних культур на душу населення було значно більшим: у Франції – 25,5 пуда, Німеччині – 28,8, Бельгії – 29,9 пуда¹⁶.

Надто вразливою стороною хлібної справи в імперії був низький рівень урожайності. Маючи майже третину посівної площі земної кулі, Російська імперія вирощувала тільки трохи більше п'ятої частини світового врожаю в 1910 – 1914 рр. – 21,8%¹⁷. Притому слід відзначити, що тут враховано збори хліба у країнах з екстенсивним на той час веденням сільського господарства – Аргентині, Австралії, Індії тощо. Аналогічні тенденції ще рельєфніше простежуються в європейському вимірі. Займаючи більше половини всієї європейської посівної площі, Російська імперія вирощувала тільки трохи більше третини хлібного збору континенту¹⁸.

Проте в абсолютних цифрах збір чотирьох головних зернових культур досяг на початку XX ст. солідних розмірів. Останнє знаходить підтвердження, зокрема, в дослідженні члена третьої Державної думи Челишова, обчислення якого щодо врожайності хлібів дещо відрізняються від статистичних даних ЦСК МВС Російської імперії й інших джерел. Подаємо їх у табл. 2.7.

Таблиця яскраво відображає наслідки розорювання степів в Україні й Росії наприкінці XIX – на початку XX ст.

По-перше, за два десятиліття приріст збору пшениці в Російській імперії становив 307,59%, жита – 51,29%, ячменю – 267,46% і вівса – 79,80%. Загальний збір чотирьох головних хлібних культур збільшився за ці роки на 121,04% й

становив у 1910 р. 4169 млн пудів, у тому числі продовольчого зерна – пшениці й жита – 2633 млн пудів.

Таблиця 2.7

**Збір чотирьох головних хлібних культур у Російській імперії
у 1889–1910 рр. (млн пудів)¹⁹**

Рік	Пшениця	Жито	Овес	Ячмінь	Разом
1889	316	889	515	166	1886
1890	353	1054	545	227	2179
1891	287	791	434	196	1708
1892	539	965	473	280	2257
1893	733	1167	676	454	3030
1894	655	1360	676	364	3055
1895	626	1242	688	328	2884
1896	607	1223	700	325	2855
1897	476	1014	581	306	2377
1898	678	1163	556	394	2781
1899	754	1428	896	306	3387
1900	702	1443	771	321	3237
1901	740	1189	570	325	2824
1902	1009	1439	840	454	3742
1903	1032	1430	726	482	3670
1904	1108	1579	1013	467	4166
1905	1057	1161	848	468	3534
1906	845	1034	632	415	2956
1907	848	1253	803	469	3373
1908	946	1213	835	502	3496
1909	1301	1390	1014	629	4334
1910	1288	1345	926	610	4169

По-друге, загальний урожай збільшився переважно за рахунок пшениці й ячменю, зернових культур, які у великих обсягах вирощувалися в Україні та південно-східних регіонах європейської Росії й вивозилися на ринки Європи і Близького Сходу.

По-третє, таблиця демонструє різкі коливання врожайності у Російській імперії, що було дуже вразливою стороною торгівлі на світовому ринку. За підрахунками самого Челишова, частка виробництва пшениці, головної експортної хлібної культури, коливалася у світовому зборі від 1/11 у 1889 р. до 1/5 у 1903–1905 і 1909–1910 рр.²⁰

Зрештою, дані таблиці засвідчують стрибок у зростанні хлібного збору в 1909–1910 рр. То були роки так званого «пан-урожаю», за оцінками представників підприємницьких кіл і засобів масової інформації. Проте надалі збір хліба в імперії помітно зменшився.

Засоби масової інформації регулярно аналізували ситуацію на хлібному ринку, наводячи дані щодо врожайності у різних регіонах. Часопис Всеросійського

об'єднання промисловців і торговців повідомляв, що «збори хлібів у Росії удвічі, а то й утричі менші, ніж у наших західних сусідів і нових конкурентів на міжнародному хлібному ринку». За наведеними часописом даними, збір ярої пшениці в різних губерніях імперії коливався за п'ятиліття 1903–1907 рр. між 59,9 пуда з десятини в Курляндській губернії, 54 – у Київській, 24,7 – у Саратовській і 22,5 пуда – в Астраханській. «У тій же Київській губернії, – продовжувало видання, – озима пшениця дає у середньому за ці роки 83,2 пуда з десятини, у Саратовській – 51 і тут же в сусідній Самарській – 19,9 пуда з десятини»²¹.

У тому ж номері часопис коментував наслідки різких коливань у зборі зернових. Неврожайний для жита 1906 р. призвів до того, що Німеччина стала витіснити «наше жито з Фінляндії та інших північних ринків». Не кращою була ситуація щодо пшениці, вивіз якої дуже коливався: у 1906 р. – 220 млн пудів, 1907 р. – 142, 1908 р. – 90, 1909 – 314, у 1910 р. – 375 млн пудів. «Постачальник, що продає одного року 375 млн пудів, а іншого тільки 90, тобто у понад чотири рази менше, – слушно зауважувало видання, – у ділових взаємовідносинах дуже незручний контрагент. Товар його візьмуть, а справжньої ціни за нього і не дадуть. У результаті ми є постачальниками, без яких не обійтися на міжнародному ринку, але не ми визначаємо ціни»²².

У 1911 р. збір хлібних культур у Російській імперії різко зменшився внаслідок посухи. Недорід уразив не менше 20 губерній та областей південного сходу європейської Росії і Сибіру, серед них Пермську, Уфимську, Оренбурзьку, Тобольську, Саратовську, Самарську, Казанську, Симбірську, Акмолинську, Уральську, Тургайську та ін. Збір пшениці становив лише 846,5 млн пудів, а за даними Римського міжнародного агрокультурного інституту – 847,9 млн пудів. Продовольчого зерна було зібрано на 258,7 млн пудів менше від середнього врожаю за п'ятиліття 1906–1910 рр.²³ Збір усіх зернових становив 3877 млн пудів. До того ж, урожай картоплі зменшився у порівнянні з попереднім роком на 275 млн пудів²⁴. Виникла потреба у завезенні хліба до перелічених вище губерній для прохарчування тамтешнього населення.

Падіння збору зернових культур у Російській імперії призводило до зменшення експорту і почасти хлібних запасів в Європі, особливо пшениці. Останнє віддзеркалюють статистичні дані табл. 2.8.

Таблиця 2.8

Світові запаси пшениці на початку XX ст. (тис. англійських квартерів)²⁵

Рік	Європа	США і Канада	Загалом
1902	8500	12 650	21 150
1903	7010	10 720	17 730
1904	8230	8140	16 370
1905	10 060	8100	18 160
1906	7955	9450	17 405
1907	8480	10 260	18 740

1908	7410	8500	15 910
1909	5955	10 750	16 705
1910	7980	7400	15 380
1911	12 345	9830	22 175
1912	9480	14 090	23 570

У таблиці зафіксовано світові запаси пшениці на 1 січня 1902–1912 рр., обсяги яких, безпечно, впливали на ціни світового ринку. На 1 січня 1911 р. світові та європейські запаси пшениці досягли найвищого рівня. Проте з кінця 1911 р. постачання ринків пшеницею зменшувалася і запаси останньої в Європі становили в 1912 р. 9480 тис. англійських квартерів. Але світові запаси продовжували зростати і досягли рекордні цифри – 23 570 тис. англійських квартерів. Їх накопичення сталося найперше за рахунок США і Канади, виразившись у небувалій раніше цифрі – 14 090 тис. англійських квартерів.

Подасмо ще одну таблицю, в якій відображено, за даними ЦСК МВС, збір усіх хлібних культур у Російській імперії на початку ХХ ст.

Таблиця 2.9

Збір хлібних культур у Російській імперії на початку ХХ ст. (тис. пудів)²⁶

Хлібна культура	Середній збір за 1905 – 1909 рр.	1909 р.	1910 р.
Жито	1 218 400	1 401 244	1 357 069
Пшениця	1 099 399	1 405 871	1 389 383
Ячмінь	516 275	650 941	630 120
Овес	837 902	1 030 617	943 281
Гречка	64 720	71 337	76 902
Просо	142 459	174 675	166 854
Кукурудза	105 796	85 610	158 171
Горох	41 685	52 070	47 953
Чечевиця	13 296	23 108	17 860
Боби	4683	4773	4345
Картопля	1 791 249	2 001 278	2 231 788

Таблиця відображає досягнення зернового господарства Російської імперії на початку ХХ ст. На її просторах – у Царстві Польському, в Україні, Білорусії, Росії, Прибалтиці, на Кавказі та інших регіонах – помітно зросло виробництво продовольчих і фуражних культур та картоплі. Найбільших успіхів у польовому господарстві було досягнуто протягом двох років поспіль – у 1909 і 1910 рр. Саме тоді хлібні збори були найбільшими, а експорт зерна з імперії досяг максимального обсягу за всю добу капіталістичного розвитку.

Протягом пореформеного періоду збільшувалися хлібні ресурси України. Родючі ґрунти і хліборобські традиції населення та колосальний експорт сприяли розширенню зернового господарства. За даними засобів масової інформації, виробництво хліба у Подільській губернії зросло на 62% від п'ятиліття 1883–1887

рр. до 1906–1910 рр. Увесь приріст хлібної продукції, як відзначив подільській часопис, «відбувся перш за все за рахунок закордонного збуту пшениці й ячменю»²⁷. На наш погляд, цей висновок можна перенести і на інші українські губернії.

З іншої сторони, структура посівних площ України, пристосована до експорту зерна, гальмувала перехід до багатопільної системи господарювання, а, отже, і до прискореного підвищення врожайності, надзвичайно важливої складової загального обсягу хлібних ресурсів. Враховуючи ці та інші чинники сільські господарі нерідко констатували, що «навіть за сприятливих ґрунтових і кліматичних умов урожайність у нас ще занижка порівняно з країнами Західної Європи». А згаданий вище часопис порівнював стан українського землеробства з «невідшліфованим від шкарлупи первісного стану алмазом, котрий ще не вправлено в обідок сучасної агрокультури».

Попри ці та інші чинники врожайність зернових в Україні помітно підвищувалася внаслідок поширення сільськогосподарської техніки, переходу до багатопільної системи господарювання та поступового входження українського землеробства у фазу інтенсивного розвитку.

Доволі системні дані щодо обсягу хлібних ресурсів України у пореформену добу навів А. Радціг, котрий використав для цього урядову статистику²⁸. За його підрахунками, середній щорічний збір хлібів становив у губерніях Правобережної України за 1864–1866 рр. 15 094, а за 1883–1887 рр. – 22 837 тис. четвертей. Збір хліба на душу населення становив тут у 1864–1866 рр. 2,75 чверті, а в 1889–1893 рр. – 2,96 чверті²⁹.

Із кожним п'ятиліттям збільшувалося виробництво зернових у губерніях Лівобережної України. У 1864–1866 рр. тут було зібрано щорічно у середньому 13 728 тис. четвертей хліба, в 1870–1872 рр. – 18 606, у 1883–1887 рр. – 20 543, а в 1889–1893 рр. – 21 854 тис. чверті. Збір усіх хлібних культур становив на душу населення 2,75 четверті у 1864–1866 рр., а в 1889–1893 рр. – 2,88 четверті³⁰.

Прискорено зростав збір зернових у південному краї України, де розорювалися степи і з кожним роком розширювалися посівні площі під зерновими культурами. Річний збір усіх хлібних культур становив тут у середньому за 1864–1866 рр. лише 6112 тис. четвертей, а 1883–1887 рр. уже 17 079 тис. четвертей. За обсягом врожаю попереду була Херсонщина, де збір хлібних культур у зазначені роки зріс на 441%, за нею йшла Катеринославщина – 289%, а слідом Таврія – 235%³¹. За підрахунками А. Радціга, приріст хлібного збору в усіх регіонах України перевищував приріст населення, що стало запорукою подальшого зростання експорту.

Винятково високоврожайним виявився 1894 р. У трьох південних губерніях України було зібрано 40 042 тис. четвертей всіх хлібних культур, на Правобережжі – 31 810, на Лівобережжі – 31 726 тис. четвертей, а разом 103 578 тис. четвертей³², тобто понад мільярд пудів*. Такий колосальний урожай,

* За свідченням П. Лященка, хліб в Україні купували, зважуючи на пуди або чверті, рахуючи по 10 пудів у чверті для всіх зернових культур (Лященко П. И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. – СПб., 1912. – С. 124).

враховуючи мінімальне поширення на той час сільськогосподарської техніки і мінеральних добрив, міг виростити тільки дуже працелюбний народ із давніми хліборобськими традиціями.

Надзвичайно щедрі врожаї хлібів у середині 1890-х рр. призвели до небувалого зростання надлишку зерна в Україні, що само по собі вимагало його вивозу на світовий ринок для запобігання закупорювання торгового обороту. За даними українського дослідника І.Гуржія, надлишок чотирьох головних хлібів становив тут у середньому за 1870 – 1872 рр. 97 млн пудів, у 1883 – 1887 рр. – 79,3, а в 1895 р. – 286 млн пудів³³.

Урожайність на селянських і поміщицьких землях помітно відрізнялася. У селянських господарствах розміри хлібного збору залежали переважно від ґрунтово-кліматичних умов, розміру земельних площ, досвіду та працездатності сімей. З часом стало виходити на передній план уміле впровадження в польове господарство прогресивних елементів агрикультури. За статистичними даними, представленими на обласній сільськогосподарській виставці в Катеринославі, збір хлібів в Україні на селянських землях досяг у середньому в 1909 р. 58,9 пуда з десятини³⁴. Проте для нас важливіші узагальнені дані протягом тривалого часу. З цього погляду вельми корисними стали обчислення статистиків Головного землеробського відомства Російської імперії, використані часописом Харківського губернського товариства сільського господарства. Подаємо їх у табл. 2.10.

Таблиця 2.10

Середній збір хлібних культур з десятини земельної площі на селянських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. (пудів)³⁵

Регіон	1881– 1889 рр.	1890– 1899 рр.	1900– 1909 рр.	Ріст урожайності у %
Південна Україна, Бессарабія, Донська область	34	36	42	23,5
Правобережна Україна	47	55	67	42,5
Лівобережна Україна	41	44	54	31,7
Європейська частина Російської імперії	42	45	51	21,4

Таблиця відображає динаміку хлібного збору на селянських землях на всій території європейської частини Російської імперії та в окремих її регіонах протягом майже 30 років. У першому десятилітті XX ст. врожайність на селянських землях порівняно з 80-ми роками XIX ст. зросла в губерніях.

Південної України на 23,5%, Лівобережної – 31,7%, Правобережної – 42,5%, а загалом на всій території європейської частини Російської імперії – на 21,4%. Найвищий середній рівень урожайності у селянських господарствах був на початку XX ст. у Правобережній Україні – 67 пудів з десятини. Безперечно, врожайність хлібів на поміщицьких землях була вищою, ніж у селян, хоча на початку XX ст. вже було немало протилежних випадків. Загалом поміщицькі

господарства інтенсивніше використовували природні органічні добрива, сільськогосподарську техніку та досягнення агрономічної науки.

У Михайла і Павла Скоропадських у Дунаєцькому маєтку врожайність хлібів з десятини в 1903 р. була такою: озима пшениця – 113 пудів, жита – 85,2, овес – 66,3, просо – 70 пудів³⁶. Павло Скоропадський, майбутній гетьман України, як відомо, з молодих літ перебував на військовій службі, а господарство маєтку вів управитель, що не сприяло його продуктивності. У чотирьох економіях Карлівського маєтку на Полтавщині «на належно угноєних чорноземах пересічно протягом 25 років поспіль урожайність жита становила 130 пудів 11 фунтів»³⁷. Враховуючи тривалий часовий проміжок цей результат у вирощуванні жита можна вважати видатним наприкінці XIX ст.

Доволі високими були врожаї хлібів в економіях графів Бобринських на Київщині, де дуже важливу роль відігравала озима пшениця – банатка. Середній урожай банатки з десятини земельної площі становив у 1912 р. 141,1 пуда, пшениці сорту озима – 127,9, кукурудзи – 152,8, озимого жита – 115,7, гороху – 105,2, вівса – 104,3, ячменю – 103,2, ярої пшениці – 80,3, чечевиці – 60,3, проса – 125,1³⁸. Високі збори хлібів були й в інших поміщицьких господарствах. У маєтностях П.Харитоненка на Сумщині протягом 15 років поспіль урожайність озимих хлібів становила у середньому 120 і більше пудів з десятини³⁹.

Загалом збори хлібів на поміщицьких землях були значно меншими, ніж в окремих економіях. У 1903 р., коли врожай зернових на Волині був «середнім і нижче середнього», в губернії пересічно зібрано з десятини 72,5 пшениці, 56,5 жита і 56 пудів вівса⁴⁰. У 1905 р. у Волинській губернії було зібрано в середньому з десятини власницьких земель 61,3 пуда жита і 72,7 пуда пшениці, а в селянських господарствах – 56,7 пуда жита і 72,1 пуда пшениці⁴¹. Губернатор Волині повідомляв імператору, що завдяки сприятливому клімату, родючим ґрунтам та опадам губернія «не знає суцільного недороду»⁴².

Що стосується Київської губернії, то середня врожайність усіх ґрунтів за десятиліття з 1896 до 1906 рр. була такою: пшениця – 75 пудів, жито – 70, овес – 60, гречка – 40 пудів. Доцільно навести й ціни на хлібні культури на Київщині у ті роки: пшениця – 0,71 руб. за пуд, жито – 0,48 руб., овес – 0,47 руб., гречка – 0,60 руб.⁴³ Занизькі ціни, безперечно, стимулювали прагнення сільських виробників експортувати зерно та вироби з нього на ринки Європи.

Попри наявність в історичних документах і матеріалах критичних оцінок щодо стану землеробства в губерніях Правобережної України, саме тут були найвищі врожаї в усій Російській імперії. П.Лященко виокремлював українське Правобережжя як «регіон порівняно високого рівня сільськогосподарської культури»⁴⁴. Тут розкинулися розлогі маєтності польських і російських латифундистів. Власники тисяч і десятків тисяч найкращих у регіоні земель, маючи величезні статки, могли широко впроваджувати у своїх господарствах досконалу сільськогосподарську техніку й передові технології. У зв'язку з цим цікавим і доволі актуальним є питання щодо продуктивності їхніх земель, зокрема вро-

жайності хлібів у порівнянні з селянами. Про це переконливо свідчать дані про врожайність у Подільській губернії у 1905 р., які ми наводимо у табл. 2.11.

Таблиця 2.11

Збір хлібних культур у Подільській губернії у 1905 р.⁴⁵

Хлібна культура	Поміщицькі господарства			Селянські господарства			
	Середній урожай з дес. у пудах	Висів на одну дес. у пудах	Чистий збір хліба (пудів)	Середній урожай з дес. у пудах	Висів на одну дес. у пудах	Процент збору в селян з дес. порівняно з поміщиками	Чистий збір хлібів (пудів)
Озима пшениця	102	10	16 444 724	78	10	76,47	19 757 196
Яра пшениця	63	9	12 869 82	52	10	82,54	3 530 814
Озиме жито	90	9	2 214 378	76	10	84,44	17 618 634
Кукурудза	89	2,5	2 486 010	75	2,5	84,27	8 981 735
Гречка	61	8	668 754	54	9	88,52	2 256 525
Просо	73	3	245 350	66	3,5	89,52	1 843 563
Горох	71	13	3 293 124	62	11	87,32	2 106 096
Чечевиця	65	9	353 304	60	1	92,30	1 769 800
Загалом	–	–	26 992 626	–	–	–	57 864 363
Картопля	543	95	2 836 432	462	91	85,08	16 962 120

Дані таблиці надзвичайно цікаві у різних вимірах.

По-перше, різниця у врожайності хлібів на поміщицьких і селянських землях була не така вже й велика, і коливалася щодо різних сільськогосподарських культур від 7,70 (чечевиця) до 23,53% (озима, пшениця). В інших районах України вона була ще меншою, і продовжувала скорочуватися на користь селян.

По-друге, навіть на Правобережжі, зокрема в Подільській губернії, де домінувало латифундистське землеволодіння, дрібні селянські господарства на початку ХХ ст. залишалися головними виробниками хліба. Ними було зібрано 57 864 363 пуди різних зернових, не рахуючи навіть головних фуражних культур – ячменю і вівса. Урожай власницьких господарств, також без ячменю і вівса, становив тільки 26 992 626 пудів. Загалом у губернії було зібрано близько 84 857 тис. пудів хлібів, без урахування ячменю і вівса. Частка поміщицького хліба становила менше третини – 31,8%.

По-третє, з таблиці видно, що поміщики відправляли на ринок в основному пшеницю і горох, а жито, кукурудза, картопля, гречка, просо та чечевиця були продуктами переважно селянських господарств.

Зрештою, врожайність хлібів у цьому регіоні наближалася, а то й зрівнялася, з більшістю європейських країн, за винятком Данії, Бельгії, Голландії та Великої Британії. Тим більше, що збір хлібів тут продовжував зростати. У 1916 р.

середній збір озимої пшениці становив на Поділлі 98 пудів з десятини, ярої пшениці – 77, озимого жита – 100, ячменю – 79, вівса – 93, чечевиці – 87, гороху – 90, бобів – 105 пудів⁴⁶.

Негативно впливали на врожайність хлібів природні катаклізми – холодні весни, градобої, буревії та посухи. Проте навіть у такі роки збір хлібів, як правило, забезпечував прохарчування населення й почасти вивіз зерна, борошна та висівок за межі України. Через украї несприятливі кліматичні умови на Київщині восени 1906 р. і весною 1907 р. на селянських полях загинуло близько 28% озимих посівів, а ще 17% озимини мали низьку врожайність. Київський губернатор граф О.Ігнат'єв у своєму звіті міністру внутрішніх справ охарактеризував недорід 1907 р. «як рідкісне явище для Київщини». Проте завдяки хлібним запасам у населення від минулих літ і «загальної порівняно заможності селянської маси» його наслідки було мінімізовано. Тим більше, що урожай ярих хлібів, як повідомляв губернатор, визрів «вище середнього рівня, а проса, овочів і картоплі – щедрий». Загалом Київщина вийшла з недороду 1907 р. «без особливих ускладнень». Щоправда, вивіз хлібів на ринки Європи у тому році різко зменшився⁴⁷.

Коливання у зборі хлібів були й в інших губерніях, що впливало на обсяги експортних операцій. У 1903 р. в Подільській губернії «за сповна задовільного врожаю» зерновий надлишок озимих хлібів становив 3 064 750 четвертей, ярих – 3 509 008, а разом – 6 573 758 четвертей⁴⁸. Однак осінь 1906 р. і весна 1907 р. були в губернії, як і в сусідній Київщині, несприятливими для вирощування озимини. За даними неодмінного члена губернського присутствія П. Синьогуба, які він подав губернатору О.Ейлеру, збір хлібних культур разом з картоплею перевищив у губернії 116 707 тис. пудів, «тоді, як для задоволення продовольчих та деяких інших потреб населення, за винятком посівного фонду, потребувалося близько 95 332 тис. пудів»⁴⁹.

Згідно зі звітом подільського губернатора за 1909 р., «загальний збір усіх хлібів з картоплею становив 16 109 983 четверті. Хлібний надлишок, з урахуванням потреб для прохарчування населення, для наступного посіву та винокуріння, становив лише 3 160 699 четвертей, або близько п'ятої частини «знятого врожаю» – 19,61%⁵⁰. Землеробське населення губернії «зазнало великих втрат під час збору врожаю внаслідок сильних злив і градобою». Цікаво, що навіть за таких несприятливих умов «надлишок селянських ярих хлібів, за підрахунками з'їзду мирових посередників, становив 726 728 четвертей»⁵¹. Зменшення хлібного збору у сезоні 1909 р. призвело до значного скорочення вивозу хліба з цієї губернії на світовий ринок.

Несприятливі кліматичні умови в 1907–1909 рр. помітно вплинули на обсяги збору хлібних культур у п'ятиліття 1905–1909 рр. Про це свідчать, зокрема, дані П. Ляценка, поміщені у табл. 2.12.

Як свідчать наведені у таблиці дані, середньорічний урожай чотирьох головних зернових культур на Правобережжі становив у 1905–1909 рр. майже 220 млн пудів. Попереду у хлібному зборі була Київщина. Але Подільська

Таблиця 2.12

**Чистий збір чотирьох головних зернових культур на Правобережжі
за 1905–1909 рр. (тис. пудів)⁵²**

Губернія	Пшениця	Озиме жито	Овес	Ячмінь	Разом
Київська	22 008,3	24 293,7	22 057,1	11 103,8	79 462,9
Подільська	29 772	18 091,8	16 191,4	12 083,4	76 138,6
Волинська	136 46,7	23 850	18 601,6	7977,7	64 076
Загалом	65 427	66 235,5	56 850,1	31 164,9	219 677,5

губернія була в Україні ще й найбільшим виробником кукурудзи. У зазначені в таблиці роки на Подолі збиралося щорічно у середньому 10 597,8 тис. пудів цієї культури. За підрахунками П.Лященка, виходячи з пудової 15 норми споживання на душу продовольчих хлібів, Подільська губернія мала щорічно в середньому близько 24 млн пудів хлібного надлишку, а Київська – до 15,5 млн пудів*. Місцева промисловість, що переробляла сільськогосподарську сировину, споживала не більше 3,5 млн пудів хліба⁵³. Решта вивозилася за межі України.

Насправді, збір усіх хлібних культур у губерніях Правобережної України був більшим у ці роки. У 1905–1906 рр. він перевищував у середньому навіть 300 млн пудів⁵⁴. За даними Ярошевича, доповідь якого була виголошена на установчих зборах Південно-Західного відділення Російської експортної палати, річний збір озимої і ярої пшениці у цьому регіоні становив у 1905–1906 рр. у середньому 72,1 млн пудів, або 17% урожаю цієї культури в усій Російській імперії. У Київській губернії на залізниці й водні шляхи надходило дві третини середнього збору пшениці в зерні й борошні, не рахуючи навіть висівку, а з Волинської губернії вивозилося близько половини пшеничного збору. Ще більшу роль відігравала пшениця у Подільській губернії, де її середній збір у ці роки становив 34,9 млн пудів, або близько 48% середнього збору в регіоні⁵⁵.

Аналізуючи проблематику хлібного надлишку в Україні, слід урахувувати чисельність населення у тій чи іншій губернії. У південному степовому краї посівні площі хлібів були більшими, а щільність населення в декілька років меншою порівняно з давніми хліборобськими центрами України. Внаслідок цього навіть за значно меншого збору хлібів з десятини земельної площі надлишок на душу у цьому регіоні був незрівнянно більшим. У 1906 р. він обчислювався такими цифрами: Волинська губернія – 14, Зпуда, Київська – 21, Подільська – 29,3, Херсонська – 61 пуд⁵⁶. За даними статистики залізничних перевезень, хлібні експортні надлишки «в районі Харківської і Полтавської губерній становили напередодні Першої світової війни від 13 до 16 пудів з кожної десятини посіву»⁵⁷. Причому значну частку вивозу становило борошно. У свою чергу, статистики згаданої вище обласної сільськогосподарської

* Різниця в обчисленнях хлібного надлишку дослідниками нерідко стає наслідком віднесення до нього промислового використання зерна, зокрема для виготовлення спирту і пива, врахування посівного фонду та довільного визначення норми споживання на душу.

виставки в Катеринославі валовий збір хлібів на одного жителя виразили у таких цифрах: Волинська губернія – 26 пудів, Київська – 29, Таврійська – 61, Херсонська – 59, Катеринославська – 57, Чернігівська – 18, Полтавська – 39 пудів⁵⁸. У цьому цифровому переліку кидається в око щедрий збір на душу не тільки у південному регіоні України, але й на Полтавщині, в губернії з надмірною щільністю населення і переважанням селянського та середнього і дрібного поміщицького землеволодіння. За свідченням засобів масової інформації, тут щорічно вирощувалося в середньому на 94 млн руб. одних тільки шести головних зернових культур, у тому числі пшениці – на 41 млн руб.⁵⁹ Про значне переважання Полтавщини у зборі хлібів у регіоні Лівобережної України свідчать і підрахунки П.Лященка, котрі ми наводимо у табл. 2.13.

Таблиця 2.13

Середньорічний збір чотирьох головних хлібних культур на Лівобережжі за 1905–1909 рр.⁶⁰

Губернія	Пшениця	Озиме жито	Овес	Ячмінь	Разом
Полтавська	32 528,7	28 268,9	16 424,7	16 030,6	93 252,9
Харківська	23 889,3	18 052,2	9887,1	16 871,4	68700
Чернігівська	780,1	16 222,7	8774,9	2099	27 876,7
Загалом	57 198,1	62 543,8	35 086,7	35 001	189 829,6

З таблиці видно, що середньорічний урожай чотирьох культур у регіоні в 1905–1909 рр. становив майже 190 млн пудів, з яких на Полтавщині збиралося 93 252,9 тис. пудів, або 49,12%. Приймаючи річну норму споживання продовольчих хлібів за 15 пудів, регіон міг дати надлишку для переробки і експорту до 50–75 млн пудів⁶¹.

Як йшлося вище, посуха охопила величезні території Росії у 1911 р., що призвело до значного зменшення хлібного збору. Проте в Україні ситуація була іншою. За даними Київського біржового комітету, врожай у поміщицьких економіях Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської губерній обчислювався у середньому в солідних величинах: пшениці – 120 пудів з десятини, жита – 90, вівса – понад 100 пудів, ячменю – 95 пудів. У селянських господарствах урожай хлібів визрів на 30% менше, окрім жита, збір якого не поступався поміщицьким економіям⁶². За повідомленням Катеринославського біржового комітету, врожай хлібів у губернії перевищив збір попереднього року на 10%⁶³. За даними Кременчуцького біржового комітету, врожай жита на Полтавщині також був більшим на 10% проти попереднього року, а решта хлібів – на 15%. У різних місцевостях губернії урожай виразився у таких цифрах: пшениці – 60–90 пудів з десятини, жита – 60–100, вівса і ячменю – до 70 пудів з десятини, а в ряді повітів – на 15–20% більше. Із Кременчука надходили повідомлення про накопичення великих запасів пшениці, які були на 25% більше від попереднього року. У Харківському районі врожай озимої пшениці становив до 80 пудів з десятини, ячменю – 80–90, ярої пшениці й вівса – до 100 пудів⁶⁴. Тільки завдяки солідному врожаю в Україні в 1911 р. був забезпечений

пристойний вивіз зернових на світовий ринок. Проте збір пшениці у 1911 р. був також значно меншим у районах землеробства, що тяжіли до Миколаївського порту на Чорному морі.

Для з'ясування об'єктивних можливостей експорту українського хліба на світовий ринок слід установити його сумарний надлишок протягом тривалого періоду. У висвітлення цього аспекту досліджуваної тут тематики цінний внесок зробив свого часу професор О.М.Челінцев, який відносив губернії Наддніпрянської України до регіону з величезними хлібними надлишками. Наводимо обсяги надлишку чотирьох головних зернових культур в Україні за його обчисленнями наприкінці XIX – на початку XX ст. у табл. 2 14.

Таблиця 2.14

**Надлишок чотирьох головних хлібних культур в Україні
у 1880–1884 і 1907–1910 рр. (тис. пудів)⁶⁵**

Губернія	1880–1884 рр.	1907–1910 рр.	Ріст надлишку у %
Волинська	4130	6190	50
Катеринославська	8059	78 427	873,16
Київська	9688	16 375	69
Подільська	11 895	19 134	61
Полтавська	4498	20 464	355
Таврійська	11 968	61 253	411,8
Харківська	2928	16 171	442
Херсонська	36 081	106 840	196
Чернігівська	7529	2514	– 33,4
Загалом	96 776	327 368	238,27

Ряд моментів у наведеній таблиці привертає увагу. По-перше, сумарний надлишок чотирьох головних хлібних культур в Україні за 25 – 30 років збільшився на 238,27%, а в абсолютних цифрах – на 230 592 тис. пудів – з 96 776 до 327 368 тис. пудів. За абсолютним нарощуванням хлібного надлишку попередю були у 1907 – 1910 рр. три південні губернії України: Херсонщина – 106 840 тис. пудів, Катеринославщина – 78 427, Таврія – 61 253 тис. пудів. За темпами приросту хлібного надлишку на першому місці була Катеринославщина – 873,16%, за нею слідувала Харківщина – 442%, а далі Таврійська і Полтавська губернії – 411,8 і 355%.

По-друге, більш уповільнений приріст хлібного надлишку в регіоні Правобережної України пояснюється тим, що щільність населення, особливо в Подільській і Київській губерніях, була найбільшою, а нові земельні площі, що вводилися у сільськогосподарський оборот, найменшими.

По-третє, зменшення приросту темпу хлібного надлишку на Чернігівщині стало наслідком того, що населення стало прикупляти хліб із сусідніх губерній.

За подальшими підрахунками О.Челінцева, надлишок чотирьох головних хлібних культур у дев'яти українських губерніях становив у середньому в 1909–1910 рр., з урахуванням борошняного резерву, 338,29 млн пудів, у тому

числі пшениці – 185,5 млн пудів, жита – 29,12, ячменю 113,02, вівса – 10,65 млн пудів⁶⁶. Внутрішній ринок ніяк не міг поглинути всю пропозицію з боку виробників України й останні були гостро зацікавлені у зовнішніх ринках, особливо для збуту пшениці та ячменю.

Заслугують на увагу й дослідження О.Челінцева щодо динаміки зростання збору всіх хлібних культур між 1883–1887 і 1906–1910 рр., приросту населення в Україні за період 1886–1910 рр. та посівних площ під хлібами. Про це яскраво свідчать дані табл. 2.15.

Таблиця 2.15

Зіставлення приросту населення, хлібного збору і посівних площ під зерновими культурами в Україні у середині 80-х рр. XIX ст. – 1910 р. (у %)⁶⁷

Губернія	Населення	Хлібний збір	Площа засіву
Волинська	+66	+78	+18
Катеринославська	+60	+267	+59
Київська	+50	+67	+6
Подільська	+49	+95	+18
Полтавська	+29	+62	+9
Таврійська	+68	+196	+46
Харківська	+38	+76	+14
Херсонська	+61	+177	+36
Чернігівська	+36	+12	-4

Із таблиці видно, що приріст хлібного збору в українських губерніях, за винятком Чернігівщини, випереджав приріст населення і розширення під хлібні культури земельних площ. Проте була й суттєва відмінність між південним степовим регіоном і давніми хліборобськими центрами України. У південних губерніях зростання хлібного збору відбувалося переважно за рахунок введення у сільськогосподарський обіг нових земельних площ шляхом їх розорювання, а в губерніях Право- і Лівобережної України – більш інтенсивного ведення польового господарства.

Певний внесок у подальше дослідження проблеми зробив О.Щадилов. Не посилаючись на використані джерела, дослідник навів загальну цифру середньорічного збору шести головних зернових культур у 1909–1913 рр., яка майже стовідсотково відповідає дійсності, – 1 131 776 тис. пудів. За його даними, збір окремих злакових розподілявся таким чином: пшениця і жито – 652 185 тис. пудів, ячмінь і овес – 419 146, просо і гречка – 60 445 тис. пудів⁶⁸. Внутрішнє споживання хлібів, за підрахунками О.Щадилова, наводимо у табл. 2.16.

Таблиця 2.16

Середньорічний обсяг внутрішнього споживання шести головних зернових культур в Україні в 1909–1913 рр. (тис. пудів)⁶⁹

Зернова культура	тис. пудів	у %
Жито і пшениця	442 592	68

Овес і ячмінь	288 824	69
Просо і гречка	60 000	95
Разом	791 416	69,92

Із таблиці видно, що всередині України споживалося майже 70% урожаю шести головних зернових культур. Решта хлібного збору вивозилася на продаж за межі України, у тому числі пшениці – 179 696 тис. пудів, жита – 29 897, вівса – 9242, ячменю – 121 080, а разом – 339 915 тис. пудів, або 31,72% від середньорічного збору чотирьох головних злаків у 1909–1913 рр.⁷⁰ Підрахунки О.Щадилова відображають колосальний обсяг українського експорту на початку ХХ ст., про що свідчить зіставлення їх з іншими статистичними обчисленнями. За даними статистиків Особливої наради з продовольства, «звичайний надлишок п'яти головних хлібів, тобто пшениці, жита, вівса, кукурудзи і ячменю» в усій Російській імперії становив з 1910–1914 рр. 600–700 млн пудів⁷¹. Це означає, хоча й у загальних обсягах, що вивіз хліба за межі України в 1909–1913 рр. становив не менше половини всього імперського експорту. Про це йтиметься в одному з наступних розділів нашого дослідження. Що ж до даних О.Щадилова про обсяги збору шести головних зернових культур, то вони сповна підтверджуються нашими підрахунками, які ми подаємо в табл. 2.17.

Таблиця всебічно відображає досягнення польового господарства України на початку ХХ ст. Середньорічний збір усіх хлібних культур разом із картоплею в 1909–1913 рр. перевищив півтора мільярда пудів. Зокрема, річний збір чотирьох головних зернових культур становив 1 071 350,1 тис. пудів, шести – 1 131 293,7, а разом із кукурудзою, горохом, чечвицею і бобовими культурами – 1 185 754,2 тис. пудів. Не враховуючи картоплі, за обсягом хлібного збору попереду була Херсонщина – 190 428 млн пудів, а далі у низхідному порядку губернії розташувалися так: Катеринославська – 180 897,2, Полтавська – 140 064,1, Київська – 137 317,6, Подільська – 129 517,9, Таврійська – 126 443,4, Харківська – 124 244,4, Волинська – 100 329,6, Чернігівська – 56 512 тис. пудів.

Займаючи провідні позиції у зборі чотирьох головних хлібів, три південні губернії України давали лише 5066,8 тис. пудів проса, гречки, гороху, чечвиці та бобів, що становило 6,31% від виробництва цієї культури в Наддніпрянській Україні. Те ж стосується і картоплі, збір якої у цьому регіоні був замалим – 41 079 тис. пудів, або 12,62% від загального виробництва. У Волинській і Чернігівській губерніях, навпаки, переважав збір картоплі – 139 133,3 тис. пудів, або 42,75% від урожаю в усіх українських губерніях. Значна частка врожаю картоплі відправлялася з цих губерній на ринок та використовувалася для винокуріння і відгодівлі домашньої худоби. Слід відмітити й те, що виробництво кукурудзи зосереджувалося переважно в Подільській і Херсонській губерніях – 23 273,2 тис. пудів, або 68,17% збору в Наддніпрянській Україні.

Статистичні дані таблиць 2.6, 2.17 та деяких інших джерел дали нам можливість встановити місце Наддніпрянської України у світовому виробництві

Таблиця 2.17

Середньорічний урожай хлібних культур в Україні за 1909–1913 рр. (тис. пудів)⁷²

Губернія	Сільськогосподарська культура											
	Озима пшениця	Яра пшениця	Жито	Овес	Ячмінь	Кукурудза	Горох	Картопля	Гречка	Чечевича, боби	Просо	Загалом
Харківська	6808,8	37 793,4	28 508,7	15 188,6	29 329,4	536,4	190,1	32 646,9	1705,8	72,8	4110,4	156 891,3
Чернігівська	1008,7	270,8	29 997,0	13 059,1	2878,3	—	1420,2	67 749,9	5843,0	367,4	1667,5	124 261,9
Полтавська	8362,1	35 705,3	40 303,7	22 116,9	21 778,2	260,4	493,2	45 155,1	5965,9	164,7	4913,7	185 219,2
Херсонська	21 039,0	56 628,4	21 830,2	9893,5	67 774,5	10 291,4	272,5	14 725,3	393,2	163,3	2142,0	205 153,3
Таврійська	41 297,4	23 104,1	8238,9	65 10,8	43 424,6	3518,9	—	5091,1	—	—	348,7	131 534,5
Катерино-славська	5820,4	84 180,5	9465,1	7092,4	66 439,7	6152,0	73,2	21 262,6	110,7	80,0	1483,2	202 159,8
Київська	31 569,4	964,0	38 648,2	27 469,8	13 708,5	398,5	5221,7	36 445,1	5407,2	1293,3	12637,0	173 762,7
Подільська	34 990,5	4643,8	26718,8	21 370,1	16 220,8	12 981,8	4614,1	30 954,2	2690,7	2614,5	2672,8	160 472,1
Волинська	18 118,0	375,6	35812,9	24 500,0	10 391,2	—	2366,1	71 383,4	5277,3	914,0	2574,5	171 713,0
Разом	169 014,3	243 665,9	239 523,5	147 201,2	271 945,2	34 139,4	14 651,1	325 413,6	27 393,8	5670,0	32 549,8	1 511 167,8

хліба. Маючи близько 2% населення земної кулі, її частка у світовому виробництві чотирьох головних хлібних культур становила у середньому в 1909–1913 рр. 7,16%, у тому числі пшениці – 6,68%⁷³. За виробництвом пшениці Україна поступалася тільки США, Індії і Росії, чисельність населення кожної з яких була в декілька разів більшою. За збором жита попереду України були тільки Росія і Німеччина, а вівса – Росія, Канада і США. За виробництвом ячменю Україна не поступалася жодній країні світу. Її частка в імперському зборі, враховуючи Царство Польське, Бессарабію, Білорусію та інші регіони, становила, за нашими підрахунками, близько 45%⁷⁴. О.Щадилов, який аналізував цей аспект проблеми, відзначав, що український ячмінь – найкращий у світі за своїми смаковими якостями і місткістю білка. Німецькі сільські господарі закуповували його у великих обсягах для відгодівлі свиней і з солідним зиском реалізували м'ясо на ринках Данії, Австрії та інших країн⁷⁵. Отже, Україна була наприкінці XIX – на початку XX ст. одним із найбільших у світі виробників хліба, надлишки якого вивозилися на ринки інших країн.

Аналіз хлібних ресурсів був би незавершеним без з'ясування продуктивності українського млинарства. Останнє відчутно впливало на розширення і кон'юнктуру хлібного ринку, спонукаючи експортерів підвищува-

ти ціну на вивізне зерно. Особливо наочно це проявилось під час загострення міжнародних відносин у басейні Середземного моря в 1912 р., коли Туреччина закрила чорноморські протоки, що могло призвести до закупорювання торговельного обороту. Саме тоді українське млинарство підтримало ціни на належному рівні, запобігши паніці на хлібному ринку. Зокрема, ціна на пшеницю в Катеринославській губернії була помітно вищою, ніж в Одесі. З урахуванням залізничного тарифу і накладних витрат від Катеринослава до Одеси різниця на одному пуді досягла 14–15 коп.⁷⁶

Продуктивність як українського, так і всього імперського млинарства на початку ХХ ст. вже аналізувалася нами у попередніх працях⁷⁷. Проте справжні його масштаби в Україні були більшими.

За даними департаменту землеробства Головного землеробського відомства, у 64 губерніях Російської імперії, розташованих в європейській частині, у 1908 р. налічувалося 2416 млинів I–V розрядів, на яких щорічно перемелювалося 653,3 млн пудів зерна, або у середньому 272 тис. пудів на один млин. Їх власники були по суті солідними підприємцями, які закуповували великі партії зерна, переробляли його на борошно й реалізували на внутрішньому і часті зовнішньому ринках. Нерідко борошномели були одночасно й великими землевласниками. На млинах нижче V розряду з продуктивністю близько 20–30 тис. пудів переробки зерна, яких налічувалося більше 140 тис., перемелювалося понад 1286 млн пудів хліба⁷⁸. Окрім того, діяло близько 33 тис. млинів, які обкладалися промисловим податком, і десятки тисяч вітряків для обслуговування потреб місцевого населення. На них перероблялося близько 75% житнього й 25% пшеничного борошна⁷⁹.

У подальшому кількість великих млинів промислового значення збільшувалася. Удосконалювався технологічний процес у млинарській галузі. Зростає чисельність парових машин, газогенераторів та нафтових двигунів, замість примітивних жорен з'являлися вальцювальні верстати. Проте собівартість переробки зерна і далі залишалася зависокою через недостатню розвиненість вітчизняного машинобудування та надмірні митні тарифи на імпортовану млинарську техніку. Через ці та інші причини різниця між ціною на зерно і борошно була значно більшою, ніж в Америці, Німеччині, Угорщині та деяких інших країнах, що не могло не гальмувати вивіз продукції на світовий ринок.

Водночас слід відзначити, що борошномельна промисловість України характеризувалася витонченістю і різноманітністю виробних продуктів, усіляко уникала шаблонності за умов масового виробництва. На більшості млинів, оснащених досконалою технікою, вироблялося пшеничне борошно семи, восьми, а то й десяти сортів.

Потужні райони млинарства розташовувалися в губерніях Правобережної України. Згідно з дослідженнями, які проводилися з кінця ХІХ ст., у цьому регіоні поряд із великими млинами збереглася ще й маса дрібних з примітивним устаткуванням, на яких розмелювалося зерно або для власного споживання у великих поміщицьких господарствах, або для потреб близької околиці. Кіль-

кість товарних млинів, що працювали в 1893 р. на далекий збут борошна, за даними департаменту торгівлі й мануфактур Міністерства торгівлі й промисловості, відображає табл. 2.18.

Таблиця 2.18

Товарні млини в губерніях Правобережної України у 1893 р.⁸⁰

Губернія	Кількість млинів	Оборот у тис. руб.	Кількість парових котлів
Київська	156	6364	38
Подільська	205	5703	6
Волинська	36	6609	20
Загалом	397	18 676	64

Із таблиці видно, що на теренах Правобережної України в 1893 р. було 397 товарних млинів, у тому числі в Київській губернії – 156, Волинській – 36, Подільській – 205. Різниця в обсягу їх торгового обороту в грошовому вираженні була не дуже значною. Проте кидається в око надто велика різниця в технічному оснащенні млинів: у Київській губернії на товарних млинах було 38 парових котлів, у Волинській – 20, а в Подільській – усього 6.

Безперечно, з кожним роком рівень технічного оснащення млинів підвищувався. За даними волинського губернатора, у 1905 р. у губернії діяло вже 507 млинів, у тому числі 130 парових і 377 водяних. Загальна річна продуктивність парових млинів досягла 2 064 136 руб., а водяних – 1 425 138 руб.⁸¹ Аналогічна тенденція проглядається і на Поділлі: у Вінницькому повіті в 1904 р. було вже 10 парових млинів, а в Балтському – 59⁸². За свідченням преси, напередодні Першої світової війни в Подільській губернії налічувалося 44 великих товарних млини⁸³. Великі вальцовальні млини було споруджено на залізничних станціях Жмеринка, Ярошенка, Браїлів, Гнівань, Вінниця, Калинівка. На них перемелювалося близько 3620 тис. пудів однієї тільки пшениці⁸⁴. Загалом зерно перемелювалося в губерніях Правобережної України на 570 великих млинах, з яких 35–40 належали до перших трьох розрядів. У 1908 р. на млинах цього регіону діяло 625 удосконалених двигунів, а четверта частина навіть не дуже великих млинів була оснащена газогенераторами⁸⁵. За іншими джерелами, на Правобережжі налічувалося ще в 1903 р. 708 млинів I–V розрядів, на яких перероблялося 68 млн пудів продовольчого зерна⁸⁶. П'ять років по тому млинарство Правобережжя переробляло на рік 87,5 млн пудів зерна, у тому числі Волинська губернія – 27 млн пудів, Подільська – 23, Київська – 37,5⁸⁷. За статистичними даними Південно-Західного відділення Російської експортної палати, торговий оборот борошномельного виробництва в губерніях Правобережної України становив приблизно 40 млн руб. Річні експортні відправки пшеничного борошна з Київської і Волинської губернії перевищували у середньому за 1905–1909 рр. 11 млн пудів⁸⁸. Про перемелювання пшениці у великих обсягах для експорту повідомлялося й в інших часописах⁸⁹.

Водночас слід назвати чинники, що гальмували розвиток млинарства на Правобережжі, особливо в Подільській губернії. Згідно з анкетуванням, проведеним фабричним інспектором губернії, абсолютна більшість млинів використовувала місцеве або з близької околиці зерно. На переконання фахівців, для губернії було б набагато вигідніше відправляти свою пшеницю на далекі ринки не у зерні, а в борошні. Тоді для місцевого населення залишалися б і вартість переробки зерна. Проте недостатня розвиненість залізничної мережі зводила нанівець прагнення виробників з глибинки. «Справді, чи можливе існування масштабного сільського господарства, з успіхом працюючого на ринок, – писав подільський часопис, – коли виробники перебувають на відстані від 60 до 80 верст від залізниці, а підвіз ведеться тільки гужовим транспортом»⁹⁰. Саме в такому становищі опинилися, зокрема, території між австрійським кордоном і залізничною лінією Козятин – Ковель – Івангород. До того ж, надзвичайно високі тарифи на залізничних лініях до центральних районів європейської Росії максимально обмежили вивіз подільського хліба. Усі спроби тамтешніх борошномелів збувати там борошно виявилися марними, оскільки «фрахт для них становив до 0,30 руб. з кожного пуда»⁹¹. З цієї причини головними ринками збуту для подільських виробників стали країни Західної Європи і почасти Близького Сходу, а всередині Російської імперії – Царство Польське, прибалтійські та білоруські губернії.

Розвиненістю млинарства на теренах Правобережної України виділялися Біла Церква, Умань, Вінниця, Бердичів, Ковель, Рівне, Житомир, Балта, а найбільше Київ. Останній з давніх часів був визначним ринком хлібної торгівлі не тільки Київської, але й Полтавської, Подільської, Чернігівської і почасти Волинської губерній. Величезний попит на зерно у Києві визначався перш за все зі сторони дев'яти великих промислових млинів. Серед них виділялися своєю потужністю акціонерне товариство київського парового млина Я.І.Кельберг і К^о з капіталом на 1 грудня 1912 р. у 500 тис. руб. та товариство «Київський млин» з капіталом у 2500 тис. руб. наприкінці 1912 р.⁹² На цьому підприємстві працювало на початку ХХ ст. близько 130 робітників⁹³. За даними Київського біржового комітету, обороти міста зерновими продуктами сягали 40 млн руб. на рік, причому більше половини всіх угод припадало на пшеницю. Продуктивність одного тільки київського млинарства була не менше 8 млн пудів. Хлібний надлишок для вивозу на віддалені ринки становив 2 млн. пудів пшеничного і житнього борошна і 1 млн пудів висівок⁹⁴. Слід зазначити, що в Києві укладалися угоди на постачання зернових продуктів для інтендантського відомства в обсязі до 6 млн пудів на рік. У місті також розміщувалося декілька дуже солідних хліботоргових фірм, які вели торгівлю переважно на закордонних ринках, в обсязі декількох мільйонів пудів щорічно. Зрештою, в Києві укладалися угоди щодо хлібних продуктів з місцевими землевласниками, цукрозаводчиками та власниками винокурень⁹⁵.

За обсягами розмолу зерна визначне місце посідали губернії Лівобережної України, де вироблялося до 49 млн пудів борошна на рік. У повітовому місті

Кременчуку Полтавської губернії перемелювалося в різні роки від 10 до 15 млн пудів зерна на великих млинах промислового значення. У місті працювали також макаронні фабрики і крупорушки з обсягом виробництва 995 тис. пудів продукції⁹⁶. Тільки у місцевостях, що обслуговували залізничну магістраль Кременчук – Курськ, працювало 33 великих парових млина⁹⁷. Десятки потужних млинів промислового значення, на кожному з яких було зайнято декілька десятків, а подекуди 100 і більше робітників, розташувалися в різних повітах Полтавської губернії⁹⁸. Паровий млин у м. Костянтинограді переробляв за рік близько 750 тис. пудів зерна. На двох парових млинах у м. Ромнах з основним капіталом у 900 і 800 тис. руб. працювало 90 робітників. Млин Хмельницького й Островського у м. Хорол з основним капіталом близько 1 млн руб. забезпечував роботою 59 робітників. У цьому ж місті переробляли зерно потужні млини графіні Капніст і Зеленського. Пирятинський млин мав основний капітал у 400 тис. руб., на ньому працювало 40 робітників⁹⁹.

Надзвичайно примітним явищем для Полтавщини, Київщини та деяких інших губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. стало те, що парові млини промислового значення з'явилися у селах. Розмелювання зерна мало тут безпосередній зв'язок із сільськими господарями. Для селян створювалися робочі місця, вартість переробки зерна також зумовлювала додаткові можливості для накопичення капіталу в сільській місцевості. Перещепинський млин у с. Мала Перещепинка на Полтавщині мав основний капітал у 500 тис. руб. Потужні парові млини було споруджено у селах Баранівка Миргородського повіту і Маслівка Канівського повіту на Київщині¹⁰⁰. Майже повсюдно у великих поміщиках діяли водяні, а то й парові млини, зокрема в Кубарівському і Полошківському маєтках Павла і Михайла Скоропадських¹⁰¹. Слід відзначити й те, що Полтавська губернія, маючи потужні промислові млини, переробляла місцеву високосортну пшеницю, яка розцінювалася на внутрішньому ринку вище, ніж у приморських портах¹⁰².

Засоби масової інформації причисляли до потужних центрів млинарства і Харківщину¹⁰³. У 1908 р. тут налічувалося 64 товарних борошномельних млинів II–V розрядів, на яких перероблялося 16,5 млн пудів зерна¹⁰⁴. На станції Барвенкове, наприклад, розмелювалося щоденно до 15 тис. пудів зерна, що звозилося з близької околиці у 30–40 верст і де «на місці величезних приватновласницьких маєтків виникли тисячі дрібних господарств». Щорічно зі станції відправлялося на далекі ринки більше 1 млн пудів борошна¹⁰⁵. «Край цей багатий на пшеницю ... тут усі їдять прекрасний хліб, – відзначав часопис Всеросійського об'єднання борошномелів. – Величезні площі під пшеницею призвели до спорудження сотень механічних млинів уздовж гужових шляхів та на базарах. Хлібна ріка тече від хуторів і селищних зсіпок до самого Барвенкового»¹⁰⁶. І до наших днів залишаються повчальними результати господарювання на землі у цій місцевості. Величезні хлібні обороти призвели до відкриття в Барвенковому цілого ряду контор великих банків, заснування двох товариств взаємного кредиту тощо. Грошові перекази досягли тут суми

у 2,5 млн руб. на рік. У селищі з'явився автомобільний магазин, контора між-міського телефонного зв'язку для спілкування з гірничозаводським регіоном Донбасу і Придніпров'я щодо реалізації сільськогосподарської продукції. Місцеві комерсанти настільки розбагатіли на хлібній торгівлі, що внесли понад 100 тис. руб. для будівництва шестикласного комерційного училища¹⁰⁷.

Однак і на Харківщині давалися взнаки високі хлібні тарифи, запроваджені на залізничних магістралях до центральних районів європейської Росії¹⁰⁸. Російський уряд давав зелене світло млинарству Поволжя, яке забезпечувало хлібом губернії північного і центрального промислових регіонів Росії, зокрема й Москву та С.-Петербург. На товарних млинах Саратова, Самари, Костроми, Казані й Нижнього Новгорода було споруджено ряд промислових млинів, які переробляли десятки мільйонів пудів зерна. «Ці борошномельні центри, – писав дослідник даної проблеми К. Вебер. – явище ненормальне і викликане не загальним підняттям цього виробництва в Росії, а засноване винятково на спекулятивній грі». Проте на більш серйозну критику політики уряду обережний німець не наважився. Усе ж тарифна політика російської влади на залізницях викликала гостре незадоволення буржуазії національних окраїн. VIII Всеросійський з'їзд борошномелів, який відбувся в Петербурзі 19–22 листопада 1907 р., наголосив у своїй резолюції, що «штучна підтримка млинів, розташованих не в хлібородних губерніях імперії, не може бути нічим виправдана»¹⁰⁹.

Доволі розвиненою була борошномельна промисловість у трьох південних губерніях України, де щорічно перероблялося 73 млн пудів зерна на 235 млинах I і III–V розрядів¹¹⁰. В Одесі, зокрема, працювало 24 парових і десятки дрібних млинів¹¹¹. На них перероблялося близько 10,5 млн пудів тільки пшеничного зерна з виходом борошна до 8 млн пудів на рік¹¹². У Єлисаветградському повіті Херсонської губернії обсяги річного розмолу на 15 вальцювально-парових млинах становили 6 млн пудів на рік¹¹³. У самому повітовому центрі дев'ять великих товарних млинів виробляли пшеничного борошна до 15 тис. пудів на добу¹¹⁴. До того ж, у місті працювало немало крупорушок. Єлисаветградщина була також постачальником хліба як на внутрішні ринки, так і за кордон. «Можна сказати, – відзначав столичний часопис, – що єлисаветградське борошно має всі підстави для того, щоб завоювати собі солідне становище на світовому ринку. Доказом цьому служить те, що за останні роки єлисаветградські млини платять за пшеницю дорожче, ніж представники закордонних фірм. І в цьому немає нічого дивного, якщо врахувати, що кожен млин фактично сортує пшеницю за її якістю і відправляє продукцію туди, де є відповідний споживач»¹¹⁵.

Виробництво борошна збільшувалося в усіх регіонах України. За підрахунками П.Ляценка, на товарних млинах I–V розрядів перероблялася на теренах дев'яти українських губерній у 1908 р. 209,5 млн. пудів зерна¹¹⁶. Однак слід урахувати, що збір хлібних культур у 1908 р. був украй замалим. Тому значно важливішими є статистичні дані Полтавського губерньського земства, уміщені у табл. 2.19.

Таблиця 2.19

**Середньорічний збір продовольчих хлібних культур і продуктивність
промислового млинарства в Україні в 1901–1908 рр. (млн пудів)¹¹⁷**

Губернія	Збір пшениці і жита (млн пудів)	Розмол зерна (млн пудів)
Полтавська	72,1	67,6
Київська	47,5	54,7
Катеринославська	85,2	46,1
Волинська	49,9	49,9
Херсонська	118,8	44,3
Подільська	72,2	44,2
Харківська	56,9	28,0
Таврійська	62,4	27,5
Чернігівська	27,0	14,1
Разом	592,0	376,4

Дані таблиці надзвичайно цікаві у різних вимірах. По-перше, середньорічний розмол продовольчого зерна на товарних млинах у 1901–1908 рр. становив 376,4 млн пудів. Найбільш потужним центром млинарства були губернії Правобережної України – 148,8 млн пудів, або 39,53% від усієї переробки. За ними слідували південні губернії – 117,9 млн пудів (31,32%), а далі – губернії Лівобережної України (109,7 млн пудів (29,14%)). Відмінність цих цифр від підрахунків П.І. Ляценка, наведених вище, свідчить про те, що продовольче зерно розмелювалося у значних обсягах на млинах нижче V розряду. Очевидно, що таких млинів було менше у Харківській, Чернігівській і південних губерніях України. По-друге, Полтавська губернія була безумовним лідером у виробництві борошна, котре розмелювалося для місцевих потреб і для вивозу на далекі ринки. По-третє, Київщина переробляла зерна більше власного виробництва, завозячи його почасти з інших українських губерній.

Зрештою, різниця між виробництвом продовольчого зерна і його розмолу у 1901–1908 рр., яка становила у середньому близько 215, 6 млн пудів, свідчить про величезні обсяги експортного потенціалу, хоча певна частка хлібного збору використовувалася ще й для промислових потреб та перероблялася на вітряках для місцевого населення.

У п'ятилітті 1909–1913 рр. середньорічний збір пшениці й жита, як видно з таблиці 2.17, зріс у порівнянні з 1901–1908 рр. на 10,16% і становив в абсолютних цифрах 652 187 млн пудів. Водночас зростали потреби внутрішнього ринку на борошно. У роки Першої світової війни «нормальний» річний розмол продовольчого зерна в Україні на товарних млинах I–V розрядів становив уже 284 616 тис. пудів¹¹⁸.

Отже, українське млинарство характеризувалося доволі високим рівнем розвитку і масштабністю виробництва.

Дослідження даної проблеми потребує аналізу ще одного важливого її аспекту – якості пшениці, що була головним продуктом міжнародного хлібного обміну і характеризувалася цінними харчовими властивостями. Пшеничний

білок має унікальну здатність виділяти клейковину при змішуванні борошна з водою і утворювати тісто. Клейковина, своєю чергою, утримує двоокис вуглецю, що виділяється під час ферментації дріжджів. Тому пшеничний хліб легший, м'якший і краще перетравлюється, ніж будь-який інший. До того ж, пшеничне зерно надзвичайно поживне. Воно містить у середньому близько 70% вуглеводів, 12% білка, 2% жиру і 1,8% мінеральних речовин. Один кілограм пшениці має поживність понад 3 тис. калорій¹¹⁹. Проте на просторах континентів земної кулі вирощувалися сорти пшениці, які відрізнялися за вмістом клейковини та інших цінних компонентів.

Зовнішніми ознаками пшеничного зерна є його форма, колір і навіть прозорість: м'яка пшениця – округла й борошниста; тверда – довгаста, тригранна або рогоподібна й склоподібна. Тверда пшениця відрізняється від м'якої властивостями зерна, а також структурою колоска і навіть соломи. Але маючи справу з пшеницею, як товаром, найперша увага зверталася на властивості зерна, що змінюються під впливом клімату і ґрунту. За традицією, в експортній торгівлі вважалося за необхідне закуповувати сорти твердих і м'яких пшениць з якомога більшим вмістом клейковини. Останнє забезпечувало належне підймання тіста, необхідну припічку і пухкий смачний хліб.

Найбільш докладну, хоча й загальну, характеристику різним сортам пшениці дав згаданий вище Арно Шульц. Пшеницю західноєвропейських країн він відносив до м'яких сортів, яка давала після розмолу біле борошно з вмістом білка від 8 до 10%. Причому клейковина була такої якості, що тісто було тягучим і недостатньо еластичним, а припічка – недостатньо задовільною. Приблизно такі ж сорти були і у Східній Канаді та США.

Чим далі на схід від Атлантичного океану, а в США і Канаді навпаки – а захід, тим поширенішими були вже напівм'які і напівтверді сорти пшениці. Кліматичні умови тут такі, що озимі пшениці поступово змінювалися ярими. Річна амплітуда температури ставала більшою, зими – суворішими, а літо – спекотливішим. Борошно цих сортів темніше і жовтіше, тісто за його тягучості ще й еластичніше, припічки більше, а вміст білка – від 10 до 12%. Ці сорти вже задовольняли вимоги борошномелів і часто без домішок використовувалися пекарями. Вони були поширені на схід від Німеччини, в Польщі, Аргентині та західних атлантичних штатах США¹²⁰.

Далі на схід і південь Європи – в Угорщині, почасти в Румунії, Україні, Італії, Іспанії, Греції й майже усій центральній смузі Америки були поширені напівтверді та тверді сорти пшениці, що містили 14–16% білка і давали жовто-біле або темнувате борошно, еластичне тісто з солідною припічкою. Кліматичні умови цих країн характеризувалися жарким або помірно спекотним літом і відносно холодною зимою та річними опадами від 400 до 500 мм на рік. Притому у губерніях Правобережної України були більш поширені озимі сорти, а на Лівобережжі і Півдні переважали ярі пшениці¹²¹.

Нарешті, на сході й південному сході європейської Росії, у західній частині Канади, почасти в Південній Америці, Індії, Малій Азії, Марокко, подекуди

в Австралії і Північній Америці також вирощувалися тверді сорти пшениці. У цих місцевостях клімат сухий, літо спекотне, зима холодна, опадів не більше 350 мм. Зерно цієї пшениці містить 16–18%, а інколи навіть 22–26% білків, борошно жовте, але тісто недостатньо еластичне. Це так звана макаронна пшениця, яка порівняно мало придатна для домішування до м'яких сортів¹²².

У Самарській і західній частині Оренбурзької губернії та прилеглих до них степах культивувався дуже цінний сорт пшениці – білотурка, що містила до 22% білкових речовин. Однак її найкращі властивості проявлялися на щойно розораних степах, тобто на цілинних і перелогових землях¹²³. Таким же цінним сортом пшениці була й кубанка, що вирощувалася на окультурених землях, а на виснажених ґрунтах висівалася гірка і так звана «російська пшениця». Останні два сорти також високо цінувалися й містили 16–18% білкових речовин. В.Ден, який досліджував цей аспект проблеми, відносив терени України, Бессарабії, Донської області та Північного Кавказу до регіонів з «прекрасною пшеницею»¹²⁴.

Славетна на той час американська пшениця з Дакоти містила 15,1% білкових речовин, канадська пшениця з провінції Онтаріо – 12,5%, індійська – 12,33%, каліфорнійська – 10,9%. Тільки малоазійська, сирійська, північноафриканська і південноєвропейська наближалися до наших сортів пшениць за вмістом протеїнів, але все ж мали їх менше на 1–2%. Румунська і угорська пшениці були близькі до сортів Право- і Лівобережної України, проте мали менший вміст клейковини¹²⁵.

За свідченням фахівців з європейських країн, висловлених ними в наукових працях, зокрема Карла Баллода, вміст білкових речовин та клейковини в українській пшениці був значно вищим, ніж у західноєвропейській, індійській чи американській. Більш високий вміст клейковини обумовлював і кращу припічку та поживність. Вміст білкових речовин у борошні англійських сортів пшениці, вирощуваних в інтенсивних господарствах Німеччини, становив тільки 9–10%. Таке борошно потребувало для нормальної випічки добавок з інших сортів. Тому під час розмелювання німецька чи англійська пшениця змішувалася з українською, американською або південноросійською. Відсоткове відношення німецького пшеничного зерна до українського було різним: у 1907 р. домішок становив 20%, у 1908 р. – 10%, у 1909 – 40%, у 1910 р. – 11%, у 1911 р. – 22,5%, у 1912 р. – 30%¹²⁶.

На початку XX ст. в Наддніпрянській Україні вирощувалися десятки сортів пшениці. Часопис Харківського губернського товариства сільського господарства навів на своїх шпальтах дев'ять найбільш поширених сортів озимої пшениці та десять – ярової. Їх перелік ми подаємо у табл. 2.20.

Окрім перелічених у таблиці, у різних джерелах зустрічаємо й інші сорти пшениць, деякі з них являли собою регіональні різновиди. На півдні Харківщини значні земельні площі відводилися під білоколоску. В ряді місцевостей України набула поширення зерниста чорноуска. Гірка з її пристойними врожайми і невимогливістю до ґрунтів була популярною майже в усіх регіонах, особливо у степових районах України.

Таблиця 2.20

Найбільш поширені сорти пшениці в Україні на початку XX ст.¹²⁷

Озима пшениця	Яра пшениця
1.Банатка	1.Австралійська
2.Біла сандомирка	2.Червона гірка
3.Подільська	3.Улька
4.Шампанка	4.Руська
5.Улька	5.Ельзаська
6.Червона сандомирка	6.Кальверт
7.Єгипетка	7.Арнаутка
8.Тріумф Поділля	8.Чорноколоска
9.Червона остиста	9.Гарновка
	10.Білотурка

На дослідно-показових полях Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії вирощувалися сорти білотурки, арнаутки, ульки, білоколоски і гірки. В економіях поміщиків Павла і Михайла Скоропадських засівалися в основному озима гірка та банатка¹²⁸. П.Харитоненко, в економіях якого були чи не найщедріші врожаї в усій Російській імперії, торгував елітним насінням озимої пшениці (банатки) і ярої (арнаутки), а також жита, вівса та інших хлібних культур¹²⁹. Губернії Правобережної України вирощували пшеницю високої якості, вражаючої ваги і вмісту клейковини. Серед них слід назвати угорські сорти банат, теїс і єгипетку. Арно Шульц виокремлював в Україні такі сорти пшениць найвищої якості: Київщина – напівтверда озима; Одеський повіт – тверда озима з вмістом білка 16%; Олександрійський повіт на Катеринославщині – озима з вмістом білка 14–15%; Катеринославський і Таганрозький повіти – тверда яра пшениця¹³⁰. Однак слід ураховувати, що кількість білків у сортах твердих і м'яких пшениць змінювалася залежно від географічного розташування того чи іншого регіону, якості ґрунтів, щорічних кліматичних умов. До того ж, проведені дослідження виявили, що чим вище врожайність, тим менше у пшениці білкових речовин.

Про українські пшениці різних сортів, які високо котирувалися на світовому ринку, писали свого часу відомі знавці цієї справи. В їх переліку незмінно згадуються такі сорти, як арнаутка, білотурка, гарновка, озима, яра пшениця для виготовлення макаронів, червоний сорт пшениці, дрібнозерниста яра пшениця з високою натуральною вагою, кубанка, улька, крупнозерниста тощо. Окремі сорти мали регіональні назви, інколи залежно від порту відправлення на світовий ринок: улька-Миколаїв, гірка-Бердянськ, київська озима пшениця, подільська озима, подільська весняна улька, дніпровська улька, херсонська весняна улька, жовта озима пшениця тощо¹³¹. За вмістом клейковини поза конкуренцією в Європі були пшениці з Харківщини і Приазов'я (таганрозька). Зокрема, арнаутка, за дослідженням Ковенка, накопичувала на землях Харківщини 24,88% білка¹³². За даними Миколаївського біржового комітету, в Одеському і Миколаївському повітах Херсонської губернії переважало виробництво

твердої пшениці, що мала до 24% білкових речовин¹³³. За свідченням інших дослідників цього аспекту проблеми, одеська гарновка надзвичайно високо цінувалася на італійському ринку. М'яка червона пшениця, що вивозилася з Одеси, користувалася попитом в Англії. У значних обсягах вивозилися з південних губерній України через порти Чорного й Азовського морів озима гірка, сандомирка, арнаутка і білотурка¹³⁴. Популярність українських пшениць на світовому ринку була б ще більшою, коли б численні посередники і торговці свідомо не засмічували з метою певного збагачення експортні партії на залізницях і в портах.

Слід окремо згадати про високу якість українських м'яких пшениць, які у великих обсягах вивозилися на світовий ринок. Як засвідчили опитування споживачів за кордоном, проведені Костровим, вони були найкращими за вмістом клейковини. Останнє підтвердилося і лабораторним аналізом Ковенка: австралійська пшениця – 5,93%, французька – 6,69%, алжирська – 8,21, озима одеська – 9,72, улька херсонська – 9,99%¹³⁵. За свідченням інших дослідників, домішок нашої пшениці став засобом збільшення клейковини у французькому борошні.

Заслугує на увагу й порівняльне дослідження пшениці, що завозилася у Францію, проведене свого часу Aime Girard'om і Fleurent'om. Його результати відображено нами у табл. 2.21.

Таблиця 2.21

Вміст клейковини у пшеницях ряду країн світу¹³⁶

Сорт пшениці	Вміст клейковини (%)	Білок (%)
Французька яра	6,69	10,14
Австралійська	5,93	9,74
Індійська	6,68	10,18
Алжирська	8,21	11,93
Українська гірка (Одеса)	10,95	14,83
Червона бессарабська	10,17	14,43

Із таблиці видно, що українська гірка переважала за вмістом білків і клейковини французьку, австралійську, індійську, алжирську та інші пшениці.

Про найвищі якості української пшениці писав у своєму дослідженні чиновник Головного землеробського відомства Російської імперії Б.Сокольський. З експортованого в Англію пшеничного борошна з різних регіонів Російської імперії вимогам тамтешніх споживачів найбільш відповідала продукція українського млинарства. Спроба російських борошномелів з Уралу експортувати своє борошно з твердої пшениці в Англію в 1905 р. була невдалою, попри те, що лондонський ринок в особі хлібопекарів «доброзичливо поставився до їх намірів й усіяко експериментував з доставленими зразками борошна». Більше того, експерти і пекарі «визнали абсолютно непридатними в умовах лондонського хлібопечення кращі сорти уральської крупчатки, оскільки тісто з неї дуже важко піддавалося бродінню». У цьому плані борошно

з Херсонщини і правобережних губерній України, вироблене з м'якої озимої пшениці, було більш придатним для англійського ринку. «Справді, якщо до цих пір експортується наше борошно в Англію, – писав Б.Сокольський, – то майже винятково південними млинами, особливо з Одеського повіту»¹³⁷. Отже, борошно з української пшениці за своїми якостями і властивостями мало високий рейтинг на світовому хлібному ринку.

¹ Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк. – Пг., 1922. – С.47.

² Кечеджи-Шаповалов М.В. Мировая торговля и участие в ней России. Изд. 3-е. – СПб., 1911. – С.19.

³ Лященко П. Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства. – М., 1927. – С.202, 214.

⁴ Обзоры главнейших отраслей промышленности и торговли за 1910 год. – СПб., 1911. – С.32–33. Далі: Обзоры...

⁵ Промышленность и торговля. – 1914. – №2. – С.96.

⁶ Там же. – 1916. – №10. – С.278.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором. Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. – СПб., 1913. – С.17.

¹⁰ Промышленность и торговля. – 1914. – №2. – С.96.

¹¹ Шульц А.К. Указ. соч. – С.15–16.

¹² Островский А.В. Государственно-капиталистические и кооперативные тенденции в экономике России: 1914–1917 гг. // Россия и первая мировая война (материалы международного научного коллоквиума). – СПб., 1999. – С.484.

¹³ Там же. – С.483.

¹⁴ Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 10 сент.

¹⁵ Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1916. – № 23/24. – С.53.

¹⁶ Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. – М., 1991. – С.95.

¹⁷ Ден В.Э. Указ. соч. – С.46.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Чельшов М. Положение России на мировом хлебном рынке и об упорядочении нашей торговли хлебом за границей. – СПб., 1911. – С.11.

²⁰ Там же.

²¹ Промышленность и торговля. – 1911. – №12. – С.537–538.

²² Там же. – С.538–540.

²³ Там же. – 1912. – №1. – С.2.

²⁴ Горно-заводское дело. – 1914. – №41. – С.9751.

²⁵ Промышленность и торговля. – 1912. – №2. – С.96.

²⁶ Обзоры... – С.34.

²⁷ Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №18. – С.25–26.

²⁸ Статистика Российской империи. XXX. – СПб., 1895.

²⁹ Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. – СПб., 1896. – С.138.

³⁰ Там же.

- ³¹ Там же. – С.133, 140–141.
- ³² Там же. – С.132, 133, 138, 140.
- ³³ *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К., 1968. – С.53.
- ³⁴ Земщина. – 1910. – 30 августа (12 сент.).
- ³⁵ *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства.* – Вып. 1. – 1916. – С.68–69.
- ³⁶ ЦДІА України. – Ф.1219. – Оп.1. – Спр.566. – Арк. 6–7.
- ³⁷ Двадцатилетние результаты Карловского имения // *Земледельческая газета.* – 1903. – №15. – С.551–553.
- ³⁸ Ежегодник департамента земледелия. – 1914. – Пг., 1915. – С.143.
- ³⁹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 24 марта.
- ⁴⁰ ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.634. – Спр.641. – Арк. 4.
- ⁴¹ Там само. – Оп.636. – Спр.391. – Арк. 10 зв.
- ⁴² Там само. – Оп.634. – Спр. 641. – Арк. 4.
- ⁴³ Там само. – Оп. 706. – Спр.254. – Арк. 9 зв.
- ⁴⁴ *Лященко П.И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. Описательно-статистическое исследование. – СПб., 1912. – С.28.
- ⁴⁵ Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – №16. – С.24.
- ⁴⁶ Там же. – 1917. – № 1. – С.11.
- ⁴⁷ ДАКО. – Ф.2. – Оп.224. – Спр. 307. – Арк.14.
- ⁴⁸ ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.634. – Спр.640. – Арк. 2 зв.
- ⁴⁹ Там само. – Оп.707. – Спр. 289. – Арк.87.
- ⁵⁰ Там само. – Оп.641. – Спр. 704. – Арк. 8.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² *Лященко П.И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... – СПб., 1912. – С.28–29.
- ⁵³ Там же. – С.29.
- ⁵⁴ Речи и доклады, произнесённые в учредительном собрании Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты // *Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты.* – Вып.1. – К., 1912. – С.42.
- ⁵⁵ Там же. – С.43–44.
- ⁵⁶ ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.644. – Спр.350. – Арк. 28.
- ⁵⁷ Вестник путей сообщения. – 1916. – №49. – С.306.
- ⁵⁸ Земщина. – 1910. – 30 августа (12 сент.).
- ⁵⁹ Там же.
- ⁶⁰ *Лященко П.И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... – СПб., 1912. – С.185.
- ⁶¹ Там же. – С.186.
- ⁶² Анкета Министерства торговли и промышленности об урожае хлебов // *Промышленность и торговля.* – 1911. №14. – С.76.
- ⁶³ Там же. – С.77.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ *Челинцев А.Н.* Перемены в хлебной продукции Европейской России в связи с общим развитием сельского хозяйства // *Агрономический журнал...* – Кн. 7. – Х., 1913. – С.45.
- ⁶⁶ Там же. – С.56–57.
- ⁶⁷ Там же. – С.39.
- ⁶⁸ *Щадилов О.* Економічна політика України. – К., 1919. – С.3–4.
- ⁶⁹ Там само. – С.4.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1916. – № 23/24. – С.53.

- ⁷² Стоимость производства главнейших хлебов. – Вып. II. – Пг., 1916. – С. 209, 232, 251, 291, 310, 312, 327, 329, 354, 356, 389.
- ⁷³ Шульц А.К. Указ. соч. – С. 17; Промышленность и торговля. – 1914. – №2. – С. 96.
- ⁷⁴ Див.: Шульц А.К. Указ. соч. – С. 15–17.
- ⁷⁵ Щадилов О. Назв. праця. – С. 23.
- ⁷⁶ Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 25 сент.
- ⁷⁷ Див.: Реснт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – С. 64–71.
- ⁷⁸ Русский мельник. – 1913. – №5. – С. 365; №12. – С. 222.
- ⁷⁹ Там же.
- ⁸⁰ Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №22. – С. 50.
- ⁸¹ ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 391. – Арк. 17.
- ⁸² Там само. – Оп. 635. – Спр. 20. – Арк. 68 зв.
- ⁸³ Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №22. – С. 50.
- ⁸⁴ Там же. – 1916. – №2/3. – С. 5–6.
- ⁸⁵ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы. – Ч. III. – С. 34–36.
- ⁸⁶ Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. – Пг., 1915. – С. 230.
- ⁸⁷ Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... – СПб., 1912. – С. 23, 39, 52, 65.
- ⁸⁸ Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. – Вып. I. – К., 1912. – С. 44.
- ⁸⁹ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. – 1913. – №7. – С. 104.
- ⁹⁰ Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №22. – С. 51.
- ⁹¹ Там же. – С. 52.
- ⁹² Промышленность и торговля. – 1914. – №7. – С. 401.
- ⁹³ ЦДІА України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 131–132.
- ⁹⁴ Русский мельник. – 1914. – №2. – С. 95.
- ⁹⁵ Там же.
- ⁹⁶ Там же. – 1913. – №5 – С. 367–368; №7. – С. 540.
- ⁹⁷ Вестник путей сообщения. – 1916. – №49. – С. 306.
- ⁹⁸ ЦДІА України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 94, 132, 133, 165, 166, 170, 173.
- ⁹⁹ Там само. – Арк. 174.
- ¹⁰⁰ Там само. – Арк. 132, 164, 173.
- ¹⁰¹ Там само. – Ф. 1219. – Оп. 1. – Спр. 563. – Арк. 1, 3.
- ¹⁰² Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... – СПб., 1912. – С. 195.
- ¹⁰³ Промышленность и торговля. – 1916. – №11. – С. 305.
- ¹⁰⁴ Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... – СПб., 1912. – С. 213.
- ¹⁰⁵ Русский мельник. – 1914. – №1. – С. 35.
- ¹⁰⁶ Там же. – С. 34–35.
- ¹⁰⁷ Статистический ежегодник. Харьковская губернская земская управа за 1910 г.
- ¹⁰⁸ Промышленность и торговля. – 1916. – №11. – С. 305.
- ¹⁰⁹ Вебер К. Мукомольное дело. Руководство к устройству мукомольных и крупяных мельниц при конных, ветряных, водяных и паровых двигателях и производство мучных продуктов. – СПб., 1908. – С. 33.; Китанина Т.М. Хлебная торговля в России в 1875–1914 гг. (Очерки правительственной политики). – Ленинград, 1978. – С. 250.
- ¹¹⁰ Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... – С. 96, 108, 121.
- ¹¹¹ Вебер К. Указ. соч. – С. 33.

- ¹¹² Русский мельник – 1913. – №5. – С.368.
- ¹¹³ Там же.
- ¹¹⁴ Там же. – 1914. – №2 – С.95.
- ¹¹⁵ Там же.
- ¹¹⁶ *Ляценко П.И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... – СПб., 1912. – С.39, 52,65, 96, 108, 121, 193, 213, 219.
- ¹¹⁷ Земщина. – 1910. – 30 августа. (12 сент).
- ¹¹⁸ Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1917. – № 2. – С.41.
- ¹¹⁹ *Дейвіс Н.* Європа. Історія. – К., 2000. – С.94.
- ¹²⁰ *Шульц А.К.* Указ. соч. – С.49.
- ¹²¹ Там же. – С.49–50.
- ¹²² Там же.
- ¹²³ *Ден В.Э.* Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк. – Пг., 1922. – С.60.
- ¹²⁴ Там же. – С.61.
- ¹²⁵ Там же.
- ¹²⁶ *Шульц А.К.* Указ. соч. – С.52.
- ¹²⁷ Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1909. – 17 окт.
- ¹²⁸ ЦДІА України. – Ф.1219. – Оп.1. – Спр.572. – Арк. 39 зв.
- ¹²⁹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1911. – 8 авг.
- ¹³⁰ *Шульц А.К.* Указ. соч. – С.56–57.
- ¹³¹ *Волков А.Ф.* Курс международной хлебной торговли. – СПб., 1910 – С.63–64.
- ¹³² *Ковенко А.И.* Ежегодник ГУЗиЗ. – 1908. – С.304.
- ¹³³ *Костров Н.И.* Торговля России с Италией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эту страну. – М., 1915. – С.170.
- ¹³⁴ *Золотов В.А.* Хлебный экспорт России через порты Чёрного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в. – Изд. Ростовского университета, 1966. – С.97.
- ¹³⁵ *Костров Н.И.* Указ. соч. – С.174.
- ¹³⁶ *Федоровский В.К.* Торговля России с Францией и Бельгией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эти страны. – М., 1915. – С.143.
- ¹³⁷ *Сокольский Б.* Экспорт русской муки в Англию. – СПб., 1913. – С.130.